

הבריאה — היבט הלכתי

עמוס סמואל

מבוא

מן המפורסמות הוא כי בתחילת פגישתו של החבר עם מלך כוזר מצהיר החבר כי הוא מאמין "באלוקי אברהם יצחק ויעקב אשר הוציא את בני ישראל ממצרים"; לתמיהתו של מלך כוזר מדוע לא הצהיר כי הוא מאמין "בבורא עולם, מסדרו ומנהיגו" משיב החבר כי יש עדיפות לאמונה המבוססת על ראות עיניים כגון יציאת מצרים ומעמד הר סיני שהיו לעיני כל ישראל, על פני אמונה המבוססת על הגיון ועל עיון אשר "נופלים בה ספקות רבים". אכן היהודי מאמין בקב"ה כבורא שמים וארץ, אך קבלת האמונה כדבר "המחייב את כל עם ישראל" מבוססת על "דבר שנתברר לבני ישראל בראשונה על פי ראות עיניים".¹

דומה, כי העיון בעולמה של ההלכה מעלה אף הוא כי יציאת מצרים באה בו לידי ביטוי יותר מאשר בריאת העולם; יחד עם זאת ראוי להדגיש: אף בריאת העולם באה לידי ביטוי מרכזי בתורה ובמצוותיה ובתקנות מדברי חכמים. טעמן של מצוות ותקנות אחדות הוא טיפוחה של האמונה בקב"ה כבורא עולם.

בריאית העולם באה גם לידי ביטוי בולט ביותר בתפילה ובברכות, כך שבשום פנים אין לראות את טיפוחה של האמונה בקב"ה כבורא העולם כעניין שולי ומשני.

במאמר זה מבקש אני לסקור סקירה חלקית, כיצד באה הבריאה — או האמונה בקב"ה כבורא — לידי ביטוי במצוותיה של התורה ובתקנות מדברי חכמים. בראשית הדברים נעסוק בשבת, בשמיטה ובראש השנה. לשבת זיקה ברורה לבריאה וסתם שבת קרויה "שבת בראשית". אף לשמיטה — "שבת הארץ" — יש לדעת פרשנים אחדים זיקה לבריאה, ובאשר לראש השנה, על פי אחת ממסורות חז"ל, בו נברא העולם. בהמשך הדברים נסקור את ביטוייה של הבריאה בתפילה ובברכות. הקב"ה טבע בעת הבריאה את סדריה, על האדם להימנע מלהשחית מעשי הבריאה ומלשנות את מעשי בראשית. לדעת פרשנים אחדים מגמה זו משמשת טעם למצוות אחדות ובכך נעסוק בחתימת דברינו.

1. המובאות מתוך ספר הכוזרי, מהדורת אבן שמואל, מאמר ראשון.

א. שבת

כידוע לכול, עניין כפול למצוות השבת: "זיכרון למעשה בראשית" ככתוב בדברות בספר שמות: "...כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר כס וינח ביום השביעי, על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו" (שמות כ' 10)², ו"זכר ליציאת מצרים", ככתוב בדברות בספר דברים: "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים, ויצאך ה' אלקיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה, על כן צוה ה' אלקיך לעשות את יום השבת" (דברים ה' 14). כאשר ל"זיכרון למעשה בראשית", ראוי להביא כאן את דברי בעל ספר החינוך:

משורשי מצווה זו, שנהיה פנויים מעסקינו לכבוד היום, לקבוע בנפשותנו אמונת חידוש העולם שהיא חבל המושכת כל יסודי הדת,³ ונזכור ביום אחד בכל שבוע ושבוע שהעולם נברא בששת ימים חלוקים, ובשביעי לא נברא דבר, ובכל יום ויום נבראו עניינים חלוקים, להורות על הרצון הפשוט, שלא כדעת המתפלספים הנמאסים לנו בדעתם זה, שחושבין לאמור, שעם היותו ברוך הוא היה הכל. ובמנוחתו בשביעי זכר לנו כחדושו של העולם, כי כשישבתו בני אדם כולם ביום אחד בשבוע וישאל כל שואל: מה עילת זאת המנוחה? ויהיה המענה: כי ששת ימים עשה ה' וגומר", כל אחד יתחזק מתוך כך באמונה האמיתית.⁴

על-פי דברים אלה יש לראות את מטרתה העיקרית של מצוות השבת על-פי האמור בעשרת הדברות שבשמות – טיפוח האמונה בקב"ה כבורא העולם. אולם דומה כי ניתן לבעל הדין לבוא ולחלוק. בספר שמות לא נאמר כדרך שנאמר בספר דברים, "וזכרת כי ששת ימים... על כן צוה ה' אלקיך לעשות את יום השבת", מה כן נאמר? "על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו". משמעות הדברים היא כי הקב"ה קבע את יום השבת כיום של קדושה, ומתוקף זאת, נצטוונו להימנע מעשיית מלאכה. לאיזו מטרה יש לקבוע לאדם יום של קדושה? כתב על כך הרמב"ן, כי מטרתה העיקרית של מצוות השבת היא לייחד לעם ישראל יום מיוחד שבו ינהג בקדושה "להיפנות בו מעיסקי המחשבות והבלי הזמנים ולתת בו עונג לנפשינו בדרכי ה' וללכת אל החכמים ואל הנביאים לשמוע דרכי ה'".⁵

אכן גם הרמב"ן מזכיר את טיפוח האמונה בקב"ה כבורא עולם אך לא כמטרת השביתה, כדברי בעל ספר החינוך, אלא כטעם הפסוק "זכור את יום השבת לקדשו", ואלה דברי הרמב"ן:

ועל דרך הפשט אמרו שהיא מצוה שנוכח תמיד בכל יום את השבת שלא

2. וראוי לשים לב. דווקא בספר שמות – ספר יציאת מצרים – שבו היינו מצפים להנמקת השבת כ"זכר ליציאת מצרים", דווקא בו מנומקת מצוות השבת כ"זכר למעשה בראשית".
3. בעל ספר החינוך מאמץ את שיטת הרמב"ם בתחילת הלכות יסודי התורה כי "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון והוא מציא כל הנמצא". דברי בעל ספר החינוך כאן הם לשון הרמב"ם במורה נבוכים חלק ב' פרק ל"א.
4. ספר החינוך, מצווה ל"ב, שלא לעשות מלאכה בשבת.
5. רמב"ן, פירוש על התורה, שמות כ', ח'.

נשכחתי ולא יתחלף לנו בשאר ימים, כי בזוכרנו אותו תמיד, יזכור מעשה בראשית בכל עת, ונודה בכל עת שיש לעולם בורא... וזה עיקר גדול באמונת האל.⁶

יוצא אם כן שהרמב"ן מעמיד את זכירת מעשה בראשית במקום מרכזי יותר ממה שמעמידה בעל ספר החינוך. לא די לזכור רק "ביום אחד בכל שבוע ושבוע שהעולם נברא בששת ימים חלוקים", אלא יש לזכור מעשה בראשית "בכל עת" ולהודות בכל עת שיש לעולם בורא.

ב. שמיטה

טעמים רבים ניתנו למצוות שמיטת קרקעות.⁶ אנו נבקש כאן להדגיש את הטעם הקושר את השמיטה לבריאה. ואלו דברי בעל ספר החינוך (מצווה פד):

משורשי המצוה לקבוע בלבנו ולצייר חזק במחשבתנו עניין חידוש העולם: "כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ", וביום השביעי שלא ברא דבר הכתיב מנוחה על עצמו. ולמען הסיר ולעקור ולשרש מרעיונו דבר הקדמות, אשר יאמינו הכופרים בתורה ובו יהרסו כל פינותיה ויפרצו חומותיה, באה חובה עלינו להוציא כל זמנינו יום יום ושנה שנה על דבר זה למנות שש שנים ולשבות בשביעית; ובכן לא תפרד לעולם הענין מבין עינינו תמיד, והוא כעניין שאנו מונין ששת ימי השבוע בששת ימי עבודה והשביעי יום מנוחה.

ולא רק השביתה ממלאכה באה, לדעת בעל "ספר החינוך", לטפח במחשבתנו את עניין חידוש העולם. גם הפקרת פירות גידולי שנת השמיטה באה לטפח עניין זה, וכך כתב בהמשך דבריו:

ולכן ציווה ברוך הוא להפקיר כל מה שתוציא הארץ בשנה זו, מלבד השביתה בה, כדי שיזכור האדם, כי הארץ שמוציאה אליו הפירות בכל שנה, ולא בכוחה וסגולתה תוציא אותם, כי יש אדון עליה ועל אדוניה, וכשהוא חפץ הוא מצווה עליו להפקירם.⁷

ואנו נוסיף ונאמר, כבר הבטיחה תורה: "וצייתי את ברכתי לכם בשנה השישית, ועשת את התבואה לשלש השנים"; גם הגשמתה של הבטחה זו אמורה לטפח את ההכרה בחידוש העולם, ובהשגחתו המתמדת של הקב"ה על חוקי הטבע, שהרי אין זה יכול להיות יד המקרה שאחת לשבע שנים, ערב שנת השמיטה, תוציא הקרקע יכול משולש. בכיוון זה כתב ר' שמואל מסוכצ'וב ב"שם משמואל":

6. ראה: נחמה ליכוביץ, עיונים חדשים בספר ויקרא, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 400–408; "טעמא דשביעיתא" בהוצאת מדרשת הגולן; הרב יששכר יעקבסון, "בינה במקרא", פרשת בהר; הרב עוזי קלכהיים, שירת אומה לארצה; הרב שמואל כץ, השמיטה לאור עשרת הדיברות, מה עניין שמיטה להר סיני, מרחבים ה' (תשנ"א) ועוד.
7. וראה עוד "משן חכמה" לפרשת בהר.

ד. בתפילה

מעיון שטחי בסידור מתרשמים אנו כי בריאת העולם באה בו לידי ביטוי בולט; נזכור כאן רק חלק מהדברים.

בברכות השחר: "אשר יצר את האדם בחכמה...", "נשמה שנתת בי... אתה בראתה אתה יצרתה ואתה נפתחת בי". בפסוקי דזמרה: "ברוך שאמר והיה העולם", בברכה הראשונה שלפני קריאת שמע של שחרית: "יוצר אור ובורא חושך ובטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית" ובברכה הראשונה שלפני קריאת שמע של ערבית: "אשר בדברו מעריב ערבים... ובתבונה משנה עתים ומחליף את הזמנים".

בדברים אלה ובדברים אחרים מביא המתפלל לידי ביטוי את הכרתו כי הבריאה איננה תהליך חד פעמי, אלא עניין קבוע ומתמשך. ועל-כן נקבע לומר יוצר, בורא, משנה, מחליף — הכל בלשון הווה, שהרי היוצר "בטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית". וכבר כתב ריה"ל:

כי דבר שכבראיה אינו דומה לדבר שבמלאכה — שבעל המלאכה עושה הריחיים, למשל, אף אם יעזוב אותם וילך לו — יוסיפו הריחיים לעשות את המעשה לו נועדו; ואילו הבורא, בורא כל האברים ומיוחד להם כוחות, הוא גם המפעיל כוחות אלה בכל הרף עין, ואילו סילק מהם השגחתו והנהגתו לרגע אחד — אילו ניתן לנו לצייר אפשרות כזאת לעצמנו — כי אז אבד העולם כולו.¹¹

ה. בברכות

אף ברכות הנהנין נאמרות בלשון הווה: "בורא מיני מזונות", "בורא פרי העץ" ו"בורא פרי האדמה". באשר לברכת "שהכל" יש שתי דעות. יש סבורים שאף כאן יש לומר בלשון הווה: "שהכל נהיה בדברו" כמו כל ברכות הנהנין האחרות,¹² ויש סוברים שיש לומר בלשון עבר, שהכל נהיה בדברו.¹³

אפשר, אולי, להסביר את ההבחנה בין לשון הווה ברוב ברכות הנהנין ללשון עבר בברכת "שהכל", כך: הבריאה היא תהליך מתמשך, ועל כן בורא כהווה. לעומת זאת דבר ה' שקדם לבריאה (שהכל נהיה בדברו), היה בעבר בעת בריאת העולם, ועל כן נהיה בעבר.

אף בברכות נוספות באה הבריאה לידי ביטוי בולט. בברכות הנישואין ("שהכל ברא לכבודו", "יוצר האדם", "אשר יצר את האדם בצלמו"),¹⁴ בברכות הראייה ("עשה מעשה בראשית", "שעשה את הים הגדול"), בקידוש לבנה, בברכת האילנות, ועוד.¹⁵

11. ספר הכוזרי, מהדורת אבן שמואל, עמ' קז.

12. הגר"א, מעשה רב, סימן עז.

13. שולחן ערוך הרב, סוף סימן קסז, וכן מגן אברהם סימן רד, סעיף קטן ח.

14. אף כאן נראה כי הברכות המנוסחות בלשון עבר מתייחסות לבריאה בששת ימי בראשית. אז "הכל ברא לכבודו", ואז ביום השישי "יצר את האדם בצלמו... והתקין לו ממנו בנין עדי עד". ואילו ברכת "יוצר האדם", מתייחסת לבני האדם הנולדים מדי יום ביומו ובכל אחד מהם שלושה שותפים: הקב"ה, האב והאם (קדושין ל' ע"ב), ועל-כן נוסחה בלשון הווה.

15. ראוי להזכיר כאן את ברכת "בורא מאורי האש" המשולבת בהבדלה במוצאי שבת, וזאת על-פי המסורת.

הנה מצוות השמיטה היא כמעט חוץ לדרך הטבע, להיות זורע שנה אחר שנה, שש שנים רצופות, שעל פי הטבע בשנה שישית לא הייתה צריכה תת כוחה כבשנים הקודמות, שכבר הוכחשה הקרקע, ומכל מקום הוא להיפך, שעל זה נאמר "וציויתי את ברכתי לכם בשנה השישית... והוא מורה ששורה בארץ כח למעלה מן הטבע... (עמ' שג).

כאן המקום להעיר כי אם נחלק לשבע את השנים לבריאית העולם אשר בהן חלה שנת השמיטה, נקבל מספר שלם (למשל: 822=5754:7). אין למצוא בעובדה זו זיקה בין השמיטה לבריאית העולם; ההתחלקות השלמה למניין השנים מבריאית העולם אינה אלא מקרית שהרי מניין השמיטות לא החל בבריאית העולם, אף לא במתן תורה, אלא רק לאחר כניסת בני ישראל ארצה בימי יהושע בן נון לאחר ארבע עשרה שנה של כיבוש הארץ וחלוקתה.⁸

ג. ראש השנה

אופיו של ראש השנה כיום מועד הוא יום דין, אולם קביעתו דווקא לא בתשרי מקורה באחת המסורות, לפיה בא' בתשרי נברא העולם. וכך קוראים אנו בברייתא:

ר' אליעזר אומר בתשרי נברא העולם... בניסן נגאלו בתשרי עתידין להיגאל.

ר' יהושע אומר בניסן נברא העולם... בניסן נגאלו בניסן עתידין להיגאל.

(ראש השנה י' ע"ב-י"א ע"א).

כידוע מאמצים אנו כאן את שיטת ר' אליעזר במחלוקתו עם ר' יהושע, שהרי בספירת השנים לבריאית העולם המקובלת בזמננו, אנו משנים את מספר השנה בתשרי, וגם בתפלת מוסף לר"ה מזכירים אנו: "זה היום תחילת מעשיך וזיכרון ליום ראשון (ראש השנה כ"ז ע"א), כך שכריאת העולם מקבלת ביטוי בולט בראש השנה.

דומה כי ההכרעה כר' אליעזר רמוזה כבר במשנה הראשונה של מסכת ראש השנה אשר בה שנינו: "באחד בתשרי ראש השנה לשנים ולשמיטין וליובלות, לנטיעות ולירקות". התלמוד שואל בהקשר למשפט "ראש השנה לשנים": "למאי הלכתא?", דהיינו מהי המשמעות ההלכתית לקביעה כי א' בתשרי הינו ראש השנה לשנים; אחת התשובות: "ר' זירא אמר לתקופה ור' אליעזר היא דאמר בתשרי נברא העולם". המונח "תקופה" מתייחס לשנת שמש (עירובין נ"ו ע"א), אך למעשה כוונת ר' זירא לא רק לעניין שנת השמש, אלא גם לעניין חישוב מולד הלבנה, לגבי שני אלה, אשר יש להם משמעות גדולה במבנה הלוח העברי יש לצאת מתוך נקודת מוצא של א' בתשרי לשיטת ר' אליעזר, וא' בניסן לשיטת ר' יהושע, ויש נפקותא מרובה בדבר, כמה שקודם מנין של זה למנין של זה חצי שנה.⁹ כאמור, חישוב הלוח העברי בנוי למעשה על דעתו של ר' אליעזר.¹⁰

8. וראה לעניין זה: הרב ש"י ווין, לאור ההלכה, עמ' פה.

9. לשון התוספות, ראש השנה ח' ע"א.

10. וראה עוד בהרחבה, הרב ש"י ווין, המעדים בהלכה, עמ' לה-לו.

ו. איסור לשנות סדרי בראשית

כידוע אין התורה מרבה להביא טעמים למצוותיה. חכמי ימי הביניים הרבו לעסוק בנסיגות לתת טעמים למצוות. אחד מן הידועים שבהם הוא בעל ספר החינוך. מחבר זה ניסה להתמודד עם טעמם של איסורי כלאים (כלאי זרעים, כלאי הכרם, הרכבה והרכבה של מין בשאינו מינו), והוא מציג כי הטעם המשותף לאיסורים אלה ולאחרים הוא כי התורה מבקשת לבל נשנה חוקים וסדרים שהקב"ה קבע במעשה בראשית.

מפאת חשיבותם העקרונית של הדברים נביא כאן חלק מדבריו של בעל ספר החינוך:

משרשי המצווה שידוע כי ענין הכישוף דבר רע עד מאוד... ועל כן נצטוונו לסלק מן העולם (את) המשתדל בזה, לפי שהוא בא כנגד חפץ ה' שהוא חפץ בישובו ושיתנהג הכל בדרך הטבע שהוטבע בתחילת הבריאה וזה (=המכשף) בא לשנות הכל... המרכיב מין בשאינו מינו יחדש לברוא מין שלישי, נמצא שבטלה ההרכבה כח שניהם, ועל-כן נמנענו מלהעלות על רוחנו — אף כי נעשה בדינו — דבר שמראה בנו רצון להחליף דבר במעשי האל השלמות. ואפשר שיעלה בדינו מזה רמז משרשי כלאי זרעים ובהמה ושעטנו.¹⁶

משרשי המצווה, כי השם ברוך הוא ברא עולמו בחכמה בתבונה ובדעת, ועשה וצייר כל הצורות לפי מה שהיה צורך עניינו ראוי להיות מכוונות כיוון העולם, וברוך הוא היודע... ובהיות יודע אלוהים כי כל אשר עשה הוא מכוון בשלמות לעניינו שהוא צריך בעולמו ציוה לכל מין ומין להיות עושה פירותיו למינהו כמו שכתוב בסדר "בראשית", ולא יתערבו המינים, פן יחסר שלמותו ולא יצוה עליהן ברכתו. ומזה השורש, לפי הנראה במחשבתנו, נמנענו מהרביע בבהמות כלאים, וכמו כן הוזהרנו בכך מזה הטעם... על מיני הזרעים והאילנות.¹⁷

דומה כי הדברים דלעיל מחייבים הרהור כלפי תחומים רבים אשר בהם עוסק המדע היום כגון: הנדסה גנטית, השתלת אברים ועוד. אין ספק שבתחומים רבים המדע מסייע לפתור בעיות ומצוקות של בני המין האנושי, יחד עם זאת דומה כי המדענים צריכים לשים לעצמם סייג. עליהם לשכלל, לתקן, לנסות למצוא מזור למחלות ולמצוקות, אך לא לשנות סדרי בראשית מעיקרם. מובן כי העניין מחייב הגדרה ספציפית לגבי כל נושא מדעי, מהם התחומים הלגיטימיים של המחקר, ולא באנו כאן אלא להעיר על הצד העקרוני של הדברים.

ז. איסור "בל תשחית"

נאמר בדברים "כי תצור אל עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה, לא תשחית את עצה

המובאת במסכת פסחים (נ"ד ע"א): "ואור דידן, במחשבה עלה ליבראות בערב שבת ולא נכרא עד מוצאי שבת... כמוצאי שבת נתן הקב"ה דיעה באדם הראשון מעין דוגמא של מעלה והביא שתי אבנים וטחנן זו בזו ויצא מהן אור".

16. ספר החינוך, מצווה סב, שלא להחיות מכשפה.

17. ספר החינוך, מצווה רמד, שלא להרביע בהמה מין עם בשאינו מינו.

מכללת "אפרתה"
הספריה

לנדות עליה גרזן" (דברים כ' 19). מדין תורה אין להשחית, אף בעת מלחמה, אילנות מאכל, ועל-פי מסורת חכמים כלולה באיסור זה כל השחתה שהיא. דומה כי גם לאיסור זה זיקה וקשר לבריאה, שכן כל השחתה, בין אם השחתת נפש בין אם השחתת רכוש, פוגמת בשלמות הבריאה.

ח. שלמות הבריאה לעתיד לבוא — במקום סיכום

על-פי מסורת אגדה, לאחר קריעת ים סוף, כשישראל שמחים על תשועתם מיד רודפיהם, נוזף הקב"ה במלאכי השרת המבקשים לומר שירה: "מעשה ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה" (מגילה י' ע"ב). אין הקב"ה חפץ בחורבן העולם ובהשחתתו אלא בקיומו, והרג — אף של אויבי ה' — פוגם בשלמות הבריאה. וכך גם כל השחתה שהיא. בתנאים מסויימים אין מנוס אלא להרוג או להשחית, אך אין להתעלם מהפגימה בשלמות הבריאה הכרוכה בהרג כלשהו ובהשחתה כלשהי. לעתיד לבוא, כשיצא חוטר מגזע ישי, כשהחרבות יכותתו לאתים, ואף החיות לא ירעו ולא ישחיתו,¹⁸ או אז תתקיים הבריאה בשלמותה מבלי שתיפגם.

18. אכן, בדרך כלל, "עולם כמנהגו נוהג", ראה רמב"ם, הלכות תשובה סוף פרק ט'.